

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Islam and Family Psychology

Journal homepage: <https://ipf.rihu.ac.ir//>

Original Article

Philosophical Foundations of Islamic Family Therapy

Mohammad Zāreī Toopkhāneh¹

1. Assistant Professor, Department of Family Studies, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran.

mohammad1358z@gmail.com

Received: 2024/09/25; Accepted 2024/10/22

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Family therapy, which emerged in the mid-twentieth century, has since evolved into one of the most influential therapeutic approaches in psychology. Early theories emphasized family interactions and structural dynamics—such as boundaries, roles, and power relations—before giving rise to diverse models grounded in various philosophical paradigms (Nichols & Davis, 2016). The fundamental distinction among these approaches lies not only in therapeutic techniques but in their philosophical underpinnings. For instance, structural and multigenerational models are rooted in positivist ontology, while narrative and postmodern approaches conceptualize the family as a social construct (Bostan, 2013a).

In the Islamic context, research on couple and family therapy has grown steadily in recent decades, including cognitive-behavioral interventions inspired by Islamic sources (Salari-Far, 2014) and studies of marital interactional patterns informed by religious perspectives (Zarei Toopkhaneh, Janbozorgi, & Bostan, 2016). Yet most of these efforts have focused on applied and empirical dimensions, paying limited attention to philosophical foundations. However, constructing an Islamic model of family therapy is not possible without clarifying its ontological, epistemological, anthropological, axiological, and methodological bases (Esmaeili, 2015).

This study aims to extract and articulate these foundations from Islamic teachings and to present a theoretical framework capable of guiding the development of indigenous and scientifically rigorous interventions in the field of family therapy.

Method: This qualitative study employed an ijtihād-based approach, a method of deep content analysis that draws upon religious texts and authoritative sources to extract and interpret key concepts and propositions (Alipour & Hasani, 2010). Units of analysis included the Qur'an, traditions of the Ahl al-Bayt, classical exegeses, and works of Islamic scholars. In addition, literature from family psychology and the philosophy of science was consulted to contextualize and compare findings (Berger, 1982).

The research proceeded in four stages:

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Islam and Family Psychology

Journal homepage: <https://ipf.rihu.ac.ir//>

Original Article

1. Identifying concepts related to family, human nature, values, and knowledge in Islamic texts.
 2. Extracting propositions corresponding to the five philosophical domains.
 3. Categorizing findings into ontology, epistemology, anthropology, axiology, and methodology.
 4. Interpreting and reconstructing propositions in a manner enabling comparison with contemporary family therapy theories.
- Triangulation was applied to ensure validity by cross-referencing findings with Qur'anic verses, traditions, and works of prominent exegetes such as Ṭabāṭabā'ī (1996) and philosophers such as Motahhari (2017). Input from experts in Islamic psychology further refined the analysis. The rationale for this approach lies in the ability of ijtihād-based content analysis to uncover deeper philosophical implications of Islamic teachings and to translate them into meaningful insights for family therapy (Shojaei, 2015).

Results: The findings revealed that the philosophical foundations of Islamic family therapy can be articulated across five domains:

1. **Ontology:** In Islam, the family is an innate and real institution, not merely a social construct. Its foundation lies in the natural and spiritual needs of human beings, rooted in the covenant of marriage, kinship, and a multidimensional system of relations. Social realities such as affection, interdependence, divine laws, and enduring traditions form its ontological basis.
2. **Epistemology:** Islam affirms the possibility of accessing true knowledge. Knowledge arises from three sources—revelation, reason, and experience—each playing complementary roles: revelation in constructing theoretical models, reason in validating principles, and experience in empirical testing.
3. **Anthropology:** Human beings are dual in nature—body and soul—endowed with free will and inherent dignity. The family environment plays a decisive role in shaping personality (Ḥurr al-ʿĀmilī, 1988). Gender distinctions are acknowledged while affirming the shared dignity of men and women (Ṭabāṭabā'ī, 1996). Human nature is regarded with optimism.
4. **Axiology:** In contrast to relativistic views common in modern theories (Giddens, 1994), Islam recognizes absolute and intrinsic values such as justice and the prohibition of oppression (Sobhani, 2000). The family is viewed as sacred, with spiritual and transcendent significance (Majlisi, 1983). Values guide theoretical design and policymaking but do not compromise empirical research procedures.
5. **Methodology:** An Islamic framework supports methodological pluralism: ijtihād-based and qualitative methods at the level of theory-building, alongside empirical and quantitative methods for hypothesis testing (Zarei & Dehqani, 2023).

This dual approach integrates religious insight with scientific inquiry.

Discussion and Conclusion: This study demonstrates that Islamic family therapy rests upon coherent and distinctive philosophical foundations that set it apart from many Western approaches. Ontologically, the family is conceived as a purposeful and divinely rooted institution rather than solely a social construct. Epistemologically, knowledge is attainable through the interplay of revelation, reason, and experience. Anthropologically, humans are viewed as holistic beings with both material and spiritual dimensions, and the family serves as the central environment for cultivating potential. Axiologically, the family is sacred and guided by absolute values that transcend utilitarian perspectives. Methodologically, Islamic family therapy employs a pluralistic framework that balances religious interpretation and empirical validation. Together, these foundations establish the groundwork for developing an indigenous model of Islamic family therapy that is both locally rooted and globally relevant. Nonetheless, this study represents only an initial step. Further qualitative

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Islam and Family Psychology

Journal homepage: <https://ipf.rihu.ac.ir//>

Original Article

and comparative research is required to refine the framework and deepen its theoretical and practical applications (Zarei Toopkhaneh, 2019). Such efforts can enrich Islamic family therapy and foster constructive dialogue with existing therapeutic paradigms.

Keywords: Philosophical Foundations, Islamic Family Therapy, Ontology, Epistemology, Anthropology.

Cite this article: Mohammad Zāreī Toopkhāneh (2025). “Philosophical Foundations of Islamic Family Therapy”, Journal of Islam and Family Psychology 1(1):

مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری اسلامی

محمد زارعی توپخانه^۱

۱. استادیار گروه خانواده، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mohammad1358z@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: خانواده‌درمانگری از نیمه قرن بیستم به عنوان یکی از مهم‌ترین رویکردهای درمانی در روان‌شناسی مطرح شد و تاکنون مسیر پرفرازونشیبی را طی کرده است. نخستین نظریه‌ها با تمرکز بر تعاملات خانوادگی و نقش ساختار، مرزها و قدرت آغاز شدند و به تدریج نظریه‌های متنوع‌تری براساس پارادایم‌های فلسفی متفاوت شکل گرفتند (نیکولز و دیویس، ۲۰۱۶). تمایز اصلی این رویکردها بیش از آنکه در سطح تکنیک‌ها و فنون درمانی باشد، در سطح مبانی نظری و فلسفی آنهاست. برای مثال، خانواده‌درمانگری ساختاری و چندنسلی بر نوعی هستی‌شناسی اثبات‌گرایانه مبتنی‌اند، در حالی که رویکردهای روایتی و پسامدرن، خانواده را برساختی اجتماعی تلقی می‌کنند (بستان، ۱۳۹۲ الف). در جهان اسلام نیز طی دهه‌های اخیر پژوهش‌هایی در زمینه زوج‌درمانی و خانواده‌درمانگری صورت گرفته است؛ از جمله طراحی مداخلات شناختی-رفتاری مبتنی بر متون اسلامی (سالاری‌فر، ۱۳۹۳) یا بررسی الگوهای تعاملی زوجین با رویکرد مذهبی (زارعی توپخانه، جان‌بزرگی و بستان، ۱۳۹۵). با وجود این، اغلب این پژوهش‌ها بر جنبه‌های کاربردی و تجربی متمرکز بوده‌اند و کمتر به مبانی فلسفی توجه کرده‌اند. حال آنکه، معرفی الگوی اسلامی در خانواده‌درمانگری بدون تبیین بنیان‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی و روش‌شناختی ممکن نیست (اسماعیلی، ۱۳۹۴). از این منظر، پرداختن به مبانی فلسفی، هم برای نقد و مقایسه نظریه‌های موجود ضرورت دارد و هم بستر طراحی مدلی جامع و منسجم از خانواده‌درمانگری اسلامی را فراهم می‌سازد. هدف پژوهش حاضر استخراج و تبیین این مبانی براساس آموزه‌های اسلامی و ارائه چارچوبی نظری است که بتواند مبنای طراحی مداخلات علمی و بومی در حوزه خانواده قرار گیرد.

روش: این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد اجتهادی انجام شد. روش اجتهادی نوعی تحلیل محتوای عمیق محسوب می‌شود که در آن پژوهشگر با تکیه بر متون دینی و منابع معتبر، مفاهیم و گزاره‌های کلیدی را استخراج و تبیین می‌کند (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹). واحد تحلیل در این تحقیق شامل قرآن کریم، روایات اهل‌بیت، تفاسیر معتبر و آثار اندیشمندان اسلامی بود. همچنین منابع روان‌شناسی خانواده و

نوع مقاله: پژوهشی

فلسفه علم برای مقایسه و غنای داده‌ها به کار گرفته شدند (برگر، ۱۳۶۱). فرایند پژوهش در چند گام پیش رفت: نخست، شناسایی مفاهیم مرتبط با خانواده، انسان، ارزش و معرفت در متون اسلامی؛ دوم، استخراج گزاره‌های مربوط به پنج حوزه فلسفی؛ سوم، دسته‌بندی آنها در چارچوب هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی؛ و چهارم، تفسیر و بازسازی این گزاره‌ها به گونه‌ای که قابلیت مقایسه با نظریه‌های خانواده‌درمانگری موجود را داشته باشد. برای افزایش اعتبار یافته‌ها از روش مثلث‌سازی داده‌ها استفاده شد؛ بدین صورت که مفاهیم استخراج‌شده با آیات قرآن، روایات و آثار مفسران بزرگی چون طباطبایی (۱۴۱۷ق) و فیلسوفانی چون مطهری (۱۳۹۶) مقایسه شد. همچنین از نظر برخی متخصصان روان‌شناسی اسلامی برای بازبینی داده‌ها بهره گرفته شد. دلیل انتخاب این روش آن بود که تحلیل محتوای اجتهادی امکان کشف لایه‌های پنهان و دلالت‌های فلسفی آموزه‌های اسلامی را فراهم می‌کند (شجاعی، ۱۳۹۴). این شیوه به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا علاوه بر معنای ظاهری، معانی عمیق‌تر و کاربردی آموزه‌های دینی در حوزه خانواده‌درمانگری را نیز استخراج نماید.

نتایج: یافته‌ها نشان داد که مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری اسلامی در پنج مبنا قابل تفکیک است:

هستی‌شناسی: در اسلام، خانواده نهادی واقعی و فطری است، نه صرفاً برساختی اجتماعی. خاستگاه آن در نیازهای طبیعی و معنوی انسان قرار دارد و ساختار آن بر پیمان ازدواج، روابط سببی و نسبی و شیرینی چندوجهی استوار است. واقعیت‌های اجتماعی، محبت و استخدام متقابل افراد ناشی از نیازها، نگرش‌ها، آرمان‌ها و اختلافات، سنت‌های الهی و قوانین پایدار در روابط چهارگانه انسان است و این واقعیت‌ها، وجود خاستگاه فطری خانواده، الگوی کلی خانواده، ارکان و سیستم چندوجهی خانواده است.

معرفت‌شناسی: امکان دستیابی به شناخت حقیقی و مطابق با واقع پذیرفته شده است. منابع معرفت شامل دین، عقل و تجربه هستند که هریک نقش خاصی ایفا می‌کنند: عقل در اثبات مبانی، نقل در طراحی الگوهای نظری و تجربه در آزمون فرضیه‌ها.

انسان‌شناسی: انسان موجودی دوساحتی (جسم و روح) با اراده آزاد است. محیط اجتماعی و خانوادگی در شکل‌گیری شخصیت او نقشی کلیدی دارد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق). تفاوت‌های جنسیتی در کنار کرامت انسانی مشترک پذیرفته می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق). ماهیت انسان خوشبینانه ارزیابی می‌شود.

ارزش‌شناسی: برخلاف نسبی‌گرایی رایج در برخی نظریه‌های مدرن (گیدنز، ۱۳۷۴)، اسلام ارزش‌های مطلق و ذاتی چون عدالت و قبح ظلم را می‌پذیرد (سبحانی، ۱۴۲۰ق). خانواده نهادی قدسی است که کارکردهای آن ارزش معنوی دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق). دخالت ارزش‌ها در سطح فراتجربی (جمع‌آوری، فرضیه‌سازی و مباحث راهبردی و سیاست‌گذاری) است و دخالت نکردن ارزش‌ها در سطح تجربی.

روش‌شناسی: رویکرد اسلامی بر روش‌های ترکیبی تکیه دارد؛ در سطح نظری، از روش‌های اجتهادی و کیفی و در سطح آزمون فرضیه‌ها از روش‌های تجربی و کمی بهره گرفته می‌شود (زارعی و دهقانی، ۱۴۰۲). این نتایج نشان می‌دهد خانواده‌درمانگری اسلامی چارچوب فلسفی منسجم و متمایزی دارد.

بحث و نتیجه‌گیری: بررسی حاضر آشکار کرد که خانواده‌درمانگری اسلامی بر مبانی فلسفی ویژه‌ای استوار است که آن را از بسیاری از رویکردهای غربی متمایز می‌سازد. در بُعد هستی‌شناسی، خانواده نهادی واقعی، فطری و هدفمند است که با سنت‌های الهی پیوند دارد و برخلاف دیدگاه‌های پسامدرنیستی صرفاً محصول برساخت اجتماعی تلقی نمی‌شود. در بُعد معرفت‌شناسی، اسلام امکان دستیابی به شناخت واقعی را می‌پذیرد و تعامل سه منبع عقل، دین و تجربه بنیان اصلی معرفت‌شناختی آن را تشکیل می‌دهد. در بُعد انسان‌شناسی، انسان موجودی دارای روح و جسم، اختیار و کرامت است که خانواده بستر اصلی شکوفایی استعدادها و محسوب می‌شود. در بُعد ارزش‌شناسی، خانواده واجد قداست و ارزش‌های ذاتی معرفی می‌شود و کارکردهای آن فراتر از سودمندی مادی، معنای معنوی و اخروی دارد. در بُعد روش‌شناسی،

پژوهشگاه
Research Institute of
Hawzah and University

اسلام و روان‌شناسی خانواده

Journal homepage: <https://ipf.rihu.ac.ir//>

نوع مقاله: پژوهشی

استفاده از روش‌های ترکیبی، اجتهادی و تجربی، این امکان را فراهم می‌آورد که یافته‌ها هم بر داده‌های دینی و عقلی استوار باشند و هم در عرصه تجربی اعتبار یابند. این مجموعه مبانی، زمینه ارائه الگوی خانواده‌درمانگری اسلامی را فراهم می‌سازد که هم ریشه در سنت دینی دارد و هم قابلیت تعامل با دستاوردهای علمی جدید را داراست. با این حال، پژوهش حاضر گامی نخستین در این مسیر است و برای تکمیل آن لازم است پژوهش‌های بیشتری با روش‌های کیفی و مقایسه‌ای انجام شود (زارعی توپخانه، ۱۳۹۸). چنین پژوهش‌هایی می‌تواند به غنای نظریه و کاربرد عملی خانواده‌درمانگری اسلامی کمک کرده و زمینه گفت‌وگوی سازنده با رویکردهای غربی را نیز فراهم آورد. **واژگان کلیدی:** مبانی فلسفی، خانواده‌درمانگری اسلامی، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی.

استناد: محمد زارعی توپخانه (۱۴۰۴). «مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری اسلامی». مجله اسلام و روان‌شناسی خانواده ۱(۱)

مقدمه

از سال ۱۹۵۰ که بنیان‌های خانواده‌درمانگری در غرب شکل گرفت، شاهد بروز و ظهور نظریه‌های نوینی در زمینه درمان زوج و خانواده هستیم (نیکولز و دیویس، ۲۰۱۶). پژوهشگران، درمانگران و اندیشمندان حوزه خانواده، نقش بی‌بدیلی در رشد و بالندگی خانواده و خانواده‌درمانگری داشته‌اند، اما آنچه نظریه‌های خانواده را از یکدیگر متمایز کرده، بیش از پژوهش‌های تجربی، مبانی پارادایمیک این نظریه‌هاست (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۴۷). امروزه هریک از نظریه‌های خانواده‌درمانگری تحت الگوی فلسفی خاصی گنجانده می‌شوند (اسماعیلی، ۱۳۹۴) که طبیعتاً از مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی خاص خود بهره می‌برند.

پژوهشگران اسلامی نیز در دهه‌های اخیر پژوهش‌های ارزنده‌ای در زمینه خانواده‌درمانی انجام داده‌اند. زارعی توپخانه، جان‌بزرگی و احمدی (۱۳۹۲) ساختار قدرت در خانواده و رابطه آن با کارآمدی خانواده از دیدگاه اسلام را بررسی کرده‌اند. سالاری‌فر (۱۳۹۳) زوج‌درمانی شناختی - رفتاری مبتنی بر متون اسلامی و مقایسه آن با زوج‌درمانی شناختی - رفتاری توسعه‌یافته را در افزایش رضایت زناشویی زوجها طراحی کرده‌اند. جان‌بزرگی (۱۳۹۵) اثربخشی خانواده‌درمانی سیستمی معنوی بر رضایت زناشویی و کنش‌وری خانواده را سامان داده است. زارعی توپخانه، جان‌بزرگی و بستان (۱۳۹۵)، اصول و الگوی تعاملی زوجین و خانواده‌درمانگری مذهبی را از آیات و روایات استخراج کرده‌اند. جدیری (۱۳۹۶) طراحی پروتکل زناشویی درمانگری با رویکرد اسلامی و امکان‌سنجی آن در بهبود رضایت زناشویی را سامان بخشیده است؛ با وجود این در هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها، مبانی فلسفی خانواده‌درمانی مطالعه نشده است. از میان پژوهش‌های انجام‌شده عزیزی (۱۳۹۳) به بررسی مبانی و اصول خانواده‌درمانی براساس منابع اسلامی پرداخته که برخی از مبانی ذکر نشده است؛ در مبانی یادشده نیز بحث و بررسی لازم صورت نگرفته است. بستان (۱۳۹۲ الف) در ضمن بحث‌های جامعه‌شناسی خانواده برخی مبانی فلسفی خانواده‌درمانی را به‌طور مختصر بیان کرده که نیازمند بررسی کامل‌تری است؛ براین‌اساس از یک‌سو تاکنون مطالعه چندانی درباره مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری انجام نشده است و ازسوی دیگر معرفی الگوی خانواده‌درمانگری اسلامی نیازمند مبانی پارادایمیک خاص خود است تا بستر ارائه الگوی اسلامی فراهم شده و امکان مقایسه این الگو و مبانی آن با دیگر نظریه‌های خانواده‌درمانگری مهیا شود؛ بنابراین پژوهش حاضر درصدد معرفی مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی خانواده‌درمانگری اسلامی بوده و به این پرسش پاسخ داده است که مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری از نظر آموزه‌های اسلامی کدام هستند؟

روش

در این پژوهش از روشی اجتهادی استفاده شده است که نوعی تحلیل محتوا به شمار می‌رود (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹). در این روش برای بررسی و تبیین کلمات، مفاهیم، واژه‌ها، مضامین، عبارات و جملات خاصی از درون یک متن یا مجموعه‌ای از متون استفاده می‌شود (برگر، ۱۹۸۲). پژوهشگر با استفاده از تحلیل محتوا، وجود مفهوم و ارتباط میان واژه‌ها یا مفاهیم را تحلیل کرده و درباره پیام‌های موجود در متن، نویسنده آن مخاطب و حتی فرهنگ و دوره زمانی اثر نتیجه‌گیری می‌کند (ضغیمی و دیگران، ۱۳۸۷). نخستین مرحله تحلیل محتوای کیفی واحد تحلیل است (رادر، ۲۰۰۷)؛ براین‌اساس در این پژوهش از منابع معتبر اسلامی و روان‌شناسی و کتب اندیشمندان اسلامی استفاده شده است.

یافته‌ها

هستی‌شناسی

بررسی مبانی هستی‌شناختی خانواده در اسلام در امتداد مبانی هستی‌شناختی فلسفی جهان خلقت و پدیده‌های اجتماعی است. از دیدگاه اسلامی جهان خلقت در امور مادی خلاصه نمی‌شود و ابعاد فرامادی را نیز شامل می‌شود. به تعبیر قرآن «عالم غیب» (بقره، ۳؛ انعام، ۷۳؛ مؤمنون، ۹۲) عبارت از وجود خداوند و زندگی جاودانه است. در این عالم هستی نظام علت و معلولی و سنخیت و ضرورت علت و معلولی جاری هستند. قوانین ثابتی نیز بر جهان حاکم است و پدیده‌ها با زنجیره‌ای از علل به واجب‌الوجود متصل می‌شوند (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۹-۲۹۵). خداوند نیز خالق عالم است و همه مخلوقات در پیدایش و بقای خود نیازمند او هستند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ: ای مردم شما (همگی) نیازمند به خدایید؛ تنها خداوند است که بی‌نیاز و شایسته هرگونه حمد و ستایش است!» (فاطر، ۱۵).

او کامل مطلق و جامع همه صفات کمالی است: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ؛ هیچ چیزی مانند او نیست» (شوری، ۱۱). تدبیر و اداره عالم در دست اوست و نظم هماهنگ در عالم خلقت ربوبیت انحصاری او را نشان می‌دهد: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا؛ اگر در آسمان و زمین، جز «اللَّهُ» خدایان دیگری بود، فاسد می‌شدند (و نظام جهان به هم می‌خورد)» (انبیاء، ۲۲). در نگاه اسلامی هستی هدفمند خلق شده است و زندگی معنایی از پیش تعیین شده دارد: «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا؛ ما آسمان و زمین و آنچه را میان آنهاست بیهوده نیافریدیم» (صاد، ۲۷). هستی سراسر زیبایی است. هیچ چیز به خودی خود شر و زشت خلق نشده و خیر غالب در آن حاکم است (شجاعی، ۱۳۹۴، ص ۸۹-۸۵).

واقعیت اجتماعی

هستی‌شناسی خانواده را باید در نوع نگاه به پدیده‌های اجتماعی جستجو کرد. پارادایم‌های مختلف علوم انسانی تعاریف مستقلی از واقعیت اجتماعی ارائه می‌دهند. پارادایم اثبات‌گرایی پدیده‌های اجتماعی را کاملاً عینی و مستقل از برداشت‌ها و تفسیرهای افراد می‌داند که دارای الگوی ثابت و نظام‌یافته به‌وسیله قوانین طبیعی و تغییرناپذیر هستند. پارادایم تفسیری برخلاف پارادایم اثباتی، معنای سیال و برآمده از تعاملات افراد با یکدیگر را حقیقت پدیده‌های اجتماعی می‌داند که فرایندی ذهنی است و با نگرش افراد، کنش اجتماعی و فرهنگ حاکم بر جامعه خلق می‌شود. پارادایم انتقادی تضادهای ساختاری پنهان را واقعیت اجتماعی می‌بیند؛ بنابراین مانند پارادایم اثبات‌گرایی قائل است که پدیده‌های اجتماعی واقعیتی خارج از افراد دارند که می‌توان این پدیده‌ها را کشف کرد، اما افراد در ساخت آن دخیل هستند (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۲-۱۱۹). در پارادایم عمل‌گرایی حقیقت چیزی است که در لحظه مورد نظر وجود دارد. این پارادایم به هیچ نظام فلسفی و واقعیتی ملتزم نیست و به کاربردها و راه‌حل‌ها توجه دارد. عمل‌گرایان بر این نکته توافق دارند که پژوهش در بافت‌های اجتماعی، تاریخی و سیاسی رخ می‌دهد (کرسول، ۱۳۹۴، ص ۴۶-۴۷).

از دیدگاه اسلامی هرکدام از این موارد یادشده در پارادایم‌های سه‌گانه نخست، وجوه مختلف واقعیت اجتماعی را به‌طور کلی نشان می‌دهند، اما نگاه انحصاری به هریک پذیرفته‌شده نیست. پایه مناسبات اجتماعی عناصر اساسی مانند محبت و مهرورزی (روم، ۳۱) و استخدام افراد از سوی یکدیگر (زخرف، ۳۲) است که از نیازهای فطری، معیشتی، جنسی و عاطفی آنها نشأت می‌گیرد (بستان، ۱۳۹۲، الف، ص ۹۱). در دیدگاه اسلامی وجوه دیگر منحصر به فرد واقعیت اجتماعی ذکر شده‌اند که قرآن کریم از آنان به سنت‌های الهی یاد می‌کند که

تغییر و تبدیلی در آنها راه ندارد (احزاب، ۶۲؛ فتح، ۲۳). وجود سنت‌های الهی پایدار حکایت از اصل قانونمندی جامعه دارد. جامعه بشری به اندازه کل جهان از قاعده و قانون برخوردار است^۳ (قمر، ۴۹)؛ به همین دلیل قرآن افراد را به مطالعه سرگذشت پیشینیان توصیه می‌کند تا از قوانین ثبات و انحطاط جوامع باخبر شوند^۴ (آل عمران، ۱۳۷).

بیشتر منابع اسلامی اصل قانونمندی جامعه را مفروض گرفته‌اند و قوانین مختلفی را در موقعیت‌های گوناگون زندگی اجتماعی بیان کرده‌اند؛ برای نمونه خداوند در آیه ۱۲۴ سوره طه یکی از سنن خود را این چنین ذکر می‌کند: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا؛ هر کس از یاد من روی گردان شود، زندگی (سخت و) تنگی خواهد داشت» و «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا؛ اگر نیکی کنید به خودتان نیکی می‌کنید و اگر بدی کنید باز هم به خود می‌کنید» (اسراء، ۷). آیه شریفه از رابطه دوسویه و رفتارهای خوب و بد انسان و برگشت‌پذیری آن در تعاملات اجتماعی حکایت دارد.

اندیشمندان اسلامی نیز اصل واقع‌گرایی را در پدیده‌های اجتماعی پذیرفته‌اند، اما در چستی واقعیت اجتماعی دیدگاه‌های مختلفی دارند. هر چند هیچ کدام از این دیدگاه‌ها با واقعی بودن جامعه منافاتی ندارد (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۹۳). بعضی از اندیشمندان برای جامعه هویتی اصیل جدا از هویت افراد در نظر گرفته‌اند که قوانین و چارچوب‌های مستقلی دارد. این دیدگاه قائل به اصالت فرد و اصالت جامعه به طور همزمان است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۹۶؛ مطهری، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۳۳۹-۳۴۱). دیدگاه دیگر برای افراد جامعه حقیقت قائل است و جامعه را دارای وجود حقیقی جدای از افراد نمی‌داند، اما از دیدگاه آن منشأ انتزاع جامعه دارای وجود عینی و خارجی بوده که به اعتبار منشأ انتزاع در خارج موجود است؛ به تعبیر دیگر پدیده‌های اجتماعی از نوع معقولات ثانی فلسفی هستند (مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ص ۱۲۷؛ علیپور و حسنی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۹).

در نهایت از متون اسلامی به دست می‌آید که پدیده‌های اجتماعی دارای اصول و قوانین اجتماعی ثابتی هستند که قابلیت استخراج و کشف دارند. این اصول و قوانین بر ابعاد چهارگانه ماهیت روابط اجتماعی حاکم هستند (رابطه انسان با خود، رابطه انسان با دیگران، رابطه انسان با طبیعت، رابطه انسان با خدا) (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۹۴).

هستی‌شناسی خانواده

با توجه به اینکه خانواده یک واقعیت اجتماعی شناخته شده است، هستی‌شناسی خانواده از دیدگاه اسلامی اصول و قوانین حقیقی و ثابتی دارد؛ بنابراین خانواده‌درمانگری اسلامی، نزدیکی بیشتری با برخی از نظریه‌های خانواده‌درمانگری مانند چند نسلی بوئن، راهبردی و ساختاری دارد که در پارادایم اثبات‌گرایی قرار دارند (اسماعیلی، ۱۳۹۴) و قوانین و اصول پایدار خانواده را تأیید می‌کنند، اما از نظریه‌های خانواده‌درمانگری مانند روایتی و راه حل محور فاصله می‌گیرد که واقعیت خانواده را بر ساخته اجتماع می‌دانند (همان). پذیرش خانواده به عنوان یک واقعیت اجتماعی، پذیرش وجود خدای خالق، مدبر حاکم و وابستگی تکوینی و تشریحی روابط سه‌گانه انسان (رابطه انسان با خود، انسان با دیگران و انسان با طبیعت) با ارتباط انسان با خدا و معناداری جهان خلقت، مدل خانواده اسلامی را از دیدگاه‌های سکولار به ویژه دیدگاه پسا مدرنیستی جدا می‌کند که معناداری جهان را به صراحت انکار می‌کنند (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۹۵)؛ همچنین هستی‌شناسی خانواده بر اساس آموزه‌های اسلامی را می‌توان به طور خاص از خاستگاه خانواده، الگوی کلی خانواده، ارکان خانواده، مسئولیت‌ها و نقش‌های خانواده به دست آورد.

۱. سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا.

۲. سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا.

۳. إِنْ كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ.

۴. قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ.

خاستگاه خانواده: اسلام گرایش به ازدواج و تشکیل خانواده را دارای خاستگاه فطری و طبیعی می‌داند. محبت و استخدام متقابل افراد که از نیازهای فطری، معیشتی، جنسی، عاطفی و معنوی نشئت گرفته، واقعیت نظام خانواده است. دیدگاه‌هایی که براساس آنها خانواده منشأ صرفاً اجتماعی- تاریخی دارد یا نظریاتی که با وجود پذیرش خاستگاه طبیعی خانواده آن را در سائق جنسی خلاصه می‌کنند، از دیدگاه متون اسلامی پذیرفتنی نیستند (بستان، ۱۳۹۲ ب، ص ۹۷). منابع اسلامی گرایش‌های فطری جنسی و روانی را در شکل‌گیری خانواده مؤثر می‌دانند و برای انگیزه‌های عاطفی منشأ فطری قائل هستند: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً؛ و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد» (روم، ۲۱). از سوی دیگر منابع اسلامی بر این نکته تأکید می‌کنند که نیازهای فطری زنان و مردان براساس جنسیت آنان متفاوت است و این نیازها در بافت خانواده به صورت تعاملی تأمین می‌شود. علامه طباطبایی (۱۴۱۷ق، ج ۱۶، ص ۱۶۶) ذیل آیه یادشده به خاستگاه فطری عاطفی- جنسی خانواده و نیازهای متفاوت زن و مرد در تشکیل خانواده تصریح کرده است.

الگوی کلی خانواده: متون اسلامی الگوی ویژه‌ای برای خانواده ترسیم کرده‌اند که هستی‌شناسی خانواده اسلامی خارج از آن متصور نیست. قرآن کریم از ازدواج و تشکیل خانواده به عنوان «پیمان محکم» (نساء، ۳۱) یاد کرده و روابط جنسی را در چارچوب ازدواج و تشکیل خانواده مجاز شمرده است: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأُفْرُوْهُمْ حَافِظُونَ؛ إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ؛ و آنها (مؤمنان) که دامان خود را (از آلوده شدن به بی‌عفتی) حفظ می‌کنند تنها آمیزش جنسی با همسران و کنیزانشان دارند» (مؤمنون، ۶-۵). الگوی کلی ازدواج و تشکیل خانواده اسلامی از تعریف آن به دست می‌آید: «زندگی مشترک یک زن و مرد که با پیمان شرعی آغاز می‌شود و بر پایه ولادت شرعی با فرزند یا فرزندان گسترش می‌یابد» (پسندیده، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۳) که دو رکن عقد و تخالف جنسی را دربرمی‌گیرد؛ براین اساس اسلام الگوهای آزادی جنسی، هم‌خانگی‌های جنسی، ازدواج همجنس‌گرایان، ازدواج‌های اشتراکی و چندشوهری را رد می‌کند.

ارکان خانواده: خانواده براساس متون اسلامی، مجموعه‌ای از افراد با رابطه‌های سببی (ازدواج) و نسبی (والدینی فرزندی و خواهر و برادری) است که بر مبنای نوع نسبت و ارتباط افراد خانواده، مسئولیت‌های اجتماعی، حقوقی، تربیتی، رفتاری، اقتصادی و دینی مختلفی برعهده آنها گذاشته می‌شود. با توجه به میزان مسئولیت‌ها و حقوق فردی، اجتماعی و اقتصادی اعضای خانواده، سه مرتبه خانواده در اسلام تصور می‌شود؛ خانواده مرتبه اول: زن و شوهر و فرزندان بدون واسطه؛ خانواده مرتبه دوم: زن و شوهر، فرزندان، والدین زن یا شوهر (اجداد فرزندان) و خانواده مرتبه سوم: زن و شوهر، فرزندان به علاوه والدین زن یا شوهر و دایی، خاله، عمو و عمه فرزندان (سالاری‌فر، ۱۳۹۵). این اولویت‌بندی براساس مسئولیت‌های متقابل زوجین، وظایف والدین در برابر فرزندان بدون واسطه و با واسطه، وظایف فرزندان در برابر اجداد، عمو، خاله و دایی و براساس قوانین اقتصادی اسلام مانند نفقه، ارث و زکات واجب و قوانین حقوقی مانند ولایت جد پدری و دیه عاقله در نظر گرفته شده است. بیشتر آیات قرآن که به روابط اعضای خانواده مربوط می‌شود به مسائل خانواده مرتبه اول پرداخته است (ر.ک: بقره، ۱۰۲، ۱۸۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۱؛ آل عمران، ۱۴؛ نساء، ۳، ۳۴، ۳۵؛ نور، ۳۲؛ روم، ۲۱؛ مجادله، ۱-۴؛ تحریم، ۱، ۵ و ۱۱؛ تغابن، ۱۴؛ فرقان، ۷۴). درمقابل نیز آیات کمتری خانواده مرتبه دوم (ر.ک: اسراء، ۲۳ و ۲۴؛ یوسف، ۱۲، ۸، ۹۲ و ۱۰۰؛ بقره، ۱۳۲) و آیات محدودی، مانند آیات ارث به مسائل خانواده مرتبه سوم می‌پردازند (ر.ک: نساء، ۱؛ انفال، ۷۵؛ احزاب، ۵۰؛ نور، ۲۴).

سیستم چندوجهی خانواده: سیستم مجموعه‌ای از اجزاست که در ارتباط با یکدیگر هدف خاصی را دنبال می‌کنند. خانواده از دیدگاه سیستمی سه رکن اساسی دارد: اعضا، ارتباطات آنان و اهداف و ویژگی‌ها (Wetchler and Hecker, 2015). تأمل در منابع دینی نشان می‌دهد خانواده اسلامی با نگرش سیستمی تطابق دارد. با تأمل در منابع دینی درمی‌یابیم نظام خانواده در راستای نظام خلقت در نظر گرفته شده

است. با بررسی آیه ۷۲ سوره نحل^۱ و آیه ۲۱ سوره روم^۲ از قرآن کریم، نگرش سیستمی به خانواده دریافت می‌شود. اعضای خانواده از زن، مرد و فرزندان تشکیل می‌شوند که رکن اول سیستم هستند. واژه‌های «زوج» و «ازواج» از تعامل، ارتباط و همراهی زن و مرد حکایت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۳۵). «زوجیت» نیز گویای تعاملات درهم‌تنیده زوجین است و رکن دوم سیستم را تشکیل می‌دهد. «سکونت» و آرامش هدف تعادلی خانواده است و «تفکر در آیات الهی» و در نتیجه «ایمان» و رشد معنوی هدف تعالی‌گرایانه خانواده می‌باشد که رکن سوم سیستم را تشکیل می‌دهد. از منابع اسلامی نگاه حلقوی سیستمی و نه خطی بر تعاملات انسانی حاکم است: «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ؛ اگر نیکی کنید به خودتان نیکی می‌کنید و اگر بدی کنید باز هم به خود می‌کنید» (اسراء، ۷). این نگرش غیرخطی، هم در تحکیم و هم آسیب‌شناسی خانواده تأثیرگذار است: «الْمُؤَافَقَةُ لِيَجْتَلِبَ بِهَا مُوَافَقَتَهَا؛ مدارا و سازگاری (مرد با زن) موجب جلب مدارا و سازگاری زن می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۲۳۷)؛ همچنین روایت شده است: «وَحَىَّ اللَّهُ إِلَى مُوسَى: أَنِّي مُجَازِي الْأَبْنَاءِ بِسَعْيِ الْأَبَاءِ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرًا وَإِنْ شَرًّا فَشَرًّا، لَا تَزْنُوا فَتَزْنِي نِسَاؤُكُمْ، وَإِنَّ مَنْ وَطِئَ فِرَاشَ امْرِئٍ مُسْلِمٍ وَطِئَ فِرَاشَهُ، كَمَا تَدِينُ ثَدَانُ؛ خداوند به حضرت موسی وحی فرمود که من فرزندان را به واسطه اعمال پدران جزا می‌دهم. اگر اعمال پدران خوب باشد، پاداش خوب به فرزندان می‌دهم و اگر بد باشد پاداش بد می‌دهم. زنا نکنید تا با زنان شما زنا نکنند؛ زیرا هرکس با زن یک مرد مسلمانی هم‌خوابه شود، دیگران با زن او هم‌خوابه می‌شوند؛ چون هرطور عمل کنی همان‌طور پاداش می‌بینی» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۳، ص ۲۹۶).

اندیشمندان و پژوهشگران اسلامی نیز به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم این مسئله را بیان کرده‌اند (شهید مطهری، ۱۳۷۲، ص ۲۶۶). دیدگاه اسلامی هم نگرشی سیستمی به خانواده دارد؛ همچنین تاکنون کتاب‌ها و مقالات متعددی درباره نظام‌ها و سیستم‌ها نوشته شده است؛ ازجمله نظام خانواده یا سیستم خانواده در اسلام که همگی از نگاه سیستمی اسلام حکایت دارند (واسطی، ۱۳۸۳). جان‌بزرگی (۱۳۹۵) و زارعی توپخانه، جان‌بزرگی و بستان (۱۳۹۲) خانواده از دیدگاه اسلامی را با نگرش سیستمی بررسی کرده‌اند.

در الگوهای خانواده اسلامی مفاهیم سیستمی مانند مرز (سالاری‌فر، ۱۳۸۱)، ساختار قدرت (زارعی توپخانه، ۱۳۹۲) و به‌ویژه نقش و ارتباط (زارعی توپخانه، جان‌بزرگی و بستان، ۱۳۹۵)، بیشترین فراوانی را در داده‌های اسلامی خانواده دارد؛ همچنین در خانواده‌درمانگری اسلامی وجوه و ابعاد شناختی، هیجانی، رفتاری، ساختاری، اخلاقی و معنوی در خانواده اسلامی مدنظر قرار می‌گیرد و مداخلات در خانواده اسلامی باید این وجوه را پوشش دهد (سالاری‌فر، ۱۳۹۳؛ زارعی توپخانه، ۱۳۹۸).

معرفت‌شناسی

مبانی معرفت‌شناختی خانواده براساس پارادایم‌های مختلف علوم انسانی و از دیدگاه‌های گوناگون در این زمینه متأثر می‌شود. از نظر اثبات‌گرایان، معرفت و شناخت به کمک تجربه حسی و با تحلیل‌های مقایسه‌ای و تجربی به دست می‌آید (بلیکی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۳). هدف از تحقیقات علمی توصیف و تبیین پدیده‌ها و کشف روابط علی و معلولی است (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹). در پارادایم تفسیری، معرفت برگرفته از مفاهیم و معانی روزمره است. محقق علوم اجتماعی به‌منظور درک معانی که برساخته اجتماع هستند وارد دنیای اجتماعی روزمره می‌شود و معانی را به زبان علوم اجتماعی بازسازی کرده، در قالب نظریه‌ها توسعه می‌دهد (بلیکی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۵). در پارادایم انتقادی مشاهده عینی را به دلیل پیش‌فرض‌های مشاهده‌گر غیرممکن می‌داند؛ براین اساس سه نوع از علایق به سه نوع معرفت می‌انجامد. علوم تجربی-تحلیلی بر علایق فنی پیش‌بینی و کنترل مبتنی هستند؛ یعنی معرفت قابل بهره‌برداری. علوم تاریخی-تفسیری مبتنی بر علایق عملی

۱. وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِغَمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ.
۲. وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ.

فهم در گفتمان روزمره هستند؛ یعنی معرفت به وجود اجتماعی انسان. شکل سوم معرفت نتیجه نظریه انتقادی مبتنی بر علایق رهایی‌بخش است؛ یعنی استقلال انسان آزاد از سلطه. نظریه انتقادی هر سه شکل معرفت را دارد و هرکدام از آنها با توجه به علایق محقق استفاده می‌شوند (بلیکی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۷). در پارادایم عمل‌گرایی، معیار پذیرش هر نظریه میزان تولید معرفت است. معرفت علمی و عملی ما را به‌سوی حقیقت بزرگ سوق می‌دهد؛ براساس این پارادایم هم نقطه‌نظر عینی و هم ذهنی با توجه به شرایط پذیرفته است (اسماعیلی، ۱۳۹۴، ص ۳۳ و ۲۳).

براساس متون اسلامی، معرفت و شناخت از ویژگی‌های اساسی انسان هستند و از میان همه مخلوقات عالم تنها به انسان «علم‌الاسماء» آموخته شده است؛ به‌گونه‌ای که حتی فرشتگان از این نعمت بی‌بهره‌اند (بقره، ۳۱-۳۲). معرفت شرط ارزشمندی و کرامت انسان است (زمر، ۹) که انسان خردمند درصدد کسب آن است. براساس دیدگاه اسلامی اصل امکان شناخت مطابق با واقع امری روشن است و ذهن هر انسان سالمی این مسئله را می‌پذیرد. آیات قرآن با مفروض گرفتن آن، افراد را به کسب شناخت یقینی دعوت می‌کنند (بقره، ۴ و ۱۱۸؛ انعام، ۷۵؛ رعد، ۲؛ نمل، ۳ و ۸۲). به تعبیر شهید مطهری حقیقی بودن و مطابق واقع بودن ادراکات انسانی فی‌الجمله امری بدیهی است و همه ادراکات انسان صددرصد خطا و موهوم نیست و این امری بدیهی است (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۶، ص ۱۶۰). اگر ادعا شود که همه معرفت‌های ما نسبی هستند، ادعای مطلق را مطرح شده است که استدلال را نقض می‌کند؛ با این حال دسترسی به تمام واقعیت به‌راحتی صورت نمی‌گیرد و به تلاشی نظام‌مند نیاز دارد.

منابع معرفت

براساس آموزه‌های اسلامی، منابع معرفت را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد:

دین: مقصود از دین متون اسلامی است که شامل قرآن و سخنان پیامبر اسلام ﷺ و معصومین و سیره آنان است که در کتب معتبر وجود دارد. خداوند جایگاه معرفت‌شناختی قرآن و نقش تفسیری و تبیینی پیامبر اسلام را در آیه شریفه بیان فرموده است: «أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»؛ و ما این ذکر [= قرآن] را بر تو نازل کردیم، تا آنچه به‌سوی مردم نازل شده است برای آنها روشن سازی و شاید اندیشه کنند» (نحل، ۴۴).

عقل: یکی دیگر از منابع شناخت عقل است که این امکان را به انسان می‌دهد تا مصالح را کسب کند و از مفاسد دوری گزیند. آیات زیادی از قرآن، انسان را به بهره‌گیری از شناخت عقلی دعوت کرده‌اند. با بررسی آیات قرآن درمی‌یابیم کلمه عقل ۴۴ بار در قرآن به کار رفته است (ر.ک: بقره: ۴۴، ۷۳، ۷۶ و ۲۴۲؛ آل‌عمران: ۶۵ و ۱۱۸). قلمرو عقل شامل دو حوزه عقل نظری و عقل عملی است. در حوزه عقل نظری همه قضایا به بدیهیات اولیه یا وجدانیات (علم حضوری) برمی‌گردند که امتناع اجتماع یا ارتفاع نقیضین به‌منزله مرجع همه قضایا حتی بدیهیات اولیه شناخته می‌شود. در حوزه عقل عملی نیز ریشه ادراکات ارزشی به دو قضیه حسن عدل و قبح ظلم برمی‌گردد (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۷۹).

تجربه: از دیدگاه آموزه‌های اسلامی تجربه یکی از راه‌های کسب شناخت است. انسان به‌کمک حواس پنج‌گانه می‌تواند حقایق را دریابد. در این میان، اندام‌های شنیداری و دیداری نقشی کلیدی در دریافت اطلاعات حسی دارند. قرآن کریم اهمیت شناخت حسی را بیان کرده است: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بَطُونٍ أُمَهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»؛ و خداوند شما را از شکم مادرانتان خارج کرد؛ درحالی‌که هیچ‌چیز نمی‌دانستید و برای شما، گوش و چشم و عقل قرار داد تا شکر نعمت او را به جا آورید» (نحل، ۸۷).

در آیات دیگری از قرآن کریم افراد به کسب تجارب حسی از موجودات، آسمان، زمین و کوه‌ها به‌منظور عبرت‌گیری از آنان ترغیب شده‌اند (غاشیه، ۲۰-۱۷).^۱

۱. أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ؛ وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ؛ وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ؛ وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ.

معرفت‌شناسی خانواده

با توجه به اینکه امکان حصول معرفت مطلق و یقینی و کسب معرفت مطلق از مبانی، ساختار، الگو و تکنیک‌های خانواده‌درمانی وجود دارد، می‌توان با استفاده از منابع دین، عقل و تجربه به شناخت و درک درستی از خانواده اسلامی دست یافت و برای نیل به الگوی خانواده‌درمانگری اسلامی حرکت کرد؛ به این صورت که اصول و مبانی فلسفی بیشتر از عقل کمک می‌گیرند. در مدل نظری خانواده‌درمانگری بیشتر از دین استفاده می‌شود و تجربه بیشتر در زمینه مدل‌سازی و تأیید یا ردّ فرضیه‌های نظری به ما کمک می‌کند. به تعبیر بستان (۱۳۹۲، ص ۸۰-۸۱) ارتباط منطقی منبع تجربه با دو منبع دیگر، یعنی دین و عقل را می‌توان چنین ترسیم کرد که در ارائه مدل خانواده‌درمانگری اسلامی، عقل عمدتاً درباره اثبات مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی و روش‌شناختی به ما کمک می‌کند. مدل نظری خانواده‌درمانی اسلامی در سطح فراتجربی از منبع دین هم در مقام گردآوری داده‌های نظری در زمینه داوری خانواده نیز استفاده می‌شود، اما در سطح تجربه در مقام مدل‌سازی و تدوین فرضیه‌ها و گزاره‌ها درباره خانواده از دین کمک می‌گیرد و در مقام داوری از روش تجربی پیروی می‌کند؛ روشی که بر آزمودن مدل نظری به‌منظور تأیید یا ابطال فرضیه‌ها صورت می‌گیرد.

انسان‌شناسی

براساس آموزه‌های اسلامی، انسان از دو ساحت جسم و روح تشکیل شده است. هسته اصلی شخصیت انسان روح است. در طبیعت انسان گرایش به خیر و شر وجود دارد. امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ رَكَّبَ فِي الْمَلَائِكَةِ عَقْلًا بِالشَّهْوَةِ وَ رَكَّبَ فِي الْبَهَائِمِ شَهْوَةً بِالْعَقْلِ وَ رَكَّبَ فِي بَنِي آدَمَ كِلْتَاهِمَا فَعَمَّنْ غَلَبَ عَقْلُهُ شَهْوَتُهُ فَهُوَ خَيْرٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَ مَنْ غَلَبَ شَهْوَتُهُ عَقْلُهُ فَهُوَ شَرٌّ مِنَ الْبَهَائِمِ؛ خداوند در نهاد فرشتگان عقل قرار داده، نه شهوت و در نهاد حیوانات شهوت قرار داده، نه عقل؛ اما در نهاد انسان هر دو را قرار داده است. آن که عقلش بر شهوت غلبه کند، از فرشتگان برتر است و آن که شهوت بر عقلش چیره شود، از حیوانات پست‌تر است» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۲۰۹). اجمالاً در فطرت او ابزار تشخیص خیر و شر قرار داده شده است: «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا؛ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا؛ فجور و تقوا (شر و خیرش) را به او الهام کرده است» (شمس، ۷-۸).

وراثت یا محیط (تربیت)

اسلام دو عامل وراثت و محیط را در شکل‌گیری هویت و شخصیت انسان مهم ارزیابی می‌کند؛ با وجود این، محیط اجتماعی و تربیتی تأثیر بیشتری در رشد و شخصیت انسان دارد. ادیان الهی برای هدایت و تربیت همه انسان‌ها با هر نوع تفاوت وراثتی آمده‌اند (آل‌عمران، ۱۶۴). در این میان، محیط خانوادگی نقش بی‌بدیلی در شکل‌گیری شخصیت انسان دارد. در روایت امام صادق (علیه السلام) به این مطلب اشاره شده است: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ فَأَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يَنْصَرَانِهِ وَ يَمَجْسَانِهِ؛ هیچ‌کس نیست مگر اینکه براساس فطرت پاک الهی متولد می‌شود؛ پس این پدر و مادر او هستند که او را یهودی و مسیحی و زرتشتی می‌کنند» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۱۲۵).

جبر یا اراده آزاد

برخلاف پارادایم اثبات‌گرایی، انسان در دیدگاه اسلامی افزون‌بر تأثیرپذیری از عوامل زیستی و محیطی از اراده آزاد و اختیار برخوردار است و در این مؤلفه با پارادایم تفسیری و انتقادی هم‌سویی بیشتری دارد؛ هرچند در رویکرد انتقادی نیز نوعی جبر محیطی نهفته است (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۶). خداوند در قرآن با تعابیر مختلف به اراده و اختیار انسان اشاره می‌کند؛ برای مثال در سوره کهف می‌فرماید:

«وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ؛ و بگو این حق است از سوی پروردگارتان! هرکس می‌خواهد ایمان بیاورد (و این حقیقت را بپذیرا شود) و هرکس می‌خواهد کافر گردد» (کهف، ۲۹) و در جای دیگر می‌فرماید: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا؛ ما راه را به او نشان دادیم، خواه شاکر باشد (و بپذیرا گردد) یا ناسپاس!» (انسان، ۳).

خوش‌بینی یا بدبینی

اگرچه برخی آیات قرآن، صفات منفی به انسان نسبت می‌دهند (معارج، ۲۲-۲۰)، ولی در مجموع اسلام نگرش خوش‌بینانه‌ای به ماهیت انسان دارد. قرآن کریم بر خلقت احسن انسان و برتری بر بسیاری از مخلوقات تأکید دارد: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ؛ که ما انسان را در بهترین صورت و نظام آفریدیم» (تین، ۴) و بعد از خلقت انسان خود را بهترین خالق توصیف کرده است: «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ؛ پس بزرگ است خدایی که بهترین آفرینندگان است» (مؤمنون، ۱۴). همچنین خداوند با تعبیر «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» به دمیده شدن روح الهی در انسان و از نگاه مثبت و خوش‌بینانه به ماهیت انسان اشاره دارد. البته کرامت ذاتی انسان از ارزشمندی انسان حکایت دارد: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا؛ ما آدمی‌زادگان را گرامی داشتیم و آنها را در خشکی و دریا (بر مرکب‌های راهوار) حمل کردیم و از انواع روزی‌های پاکیزه به آنان روزی دادیم و آنها را بر بیشتر موجوداتی که خلق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم» (اسراء، ۷۰).

تساوی یا تفاوت جنسیتی

از نگاه آموزه‌های اسلامی زن و مرد هویت انسانی مشترکی دارند. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً؛ ای مردم! از (مخالفت) پروردگارتان بپرهیزید! همان کسی که همه شما را از یک انسان آفرید و همسر او را (نیز) از جنس او خلق کرد و از آن دو، مردان و زنان فراوانی (در روی زمین) منتشر ساخت» (نساء، ۱). به منظور شکل‌گیری تعاملات خانوادگی و اجتماعی مناسب، خداوند تفاوت‌های طبیعی در نهاد زن و مرد به ودیعه گذاشته است: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ؛ مردان از آنچه به‌دست می‌آورند نصیبی دارند و زنان نیز نصیبی (و نباید حقوق هیچ‌یک پایمال شود)» (نساء، ۳۲). در روایات این تفاوت‌ها بیشتر آمده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۲، ص ۷۳ و ۱۰۶)؛ بر این اساس تفکیک نقش‌های جنسیتی از تفاوت‌های جنسیتی نشئت می‌گیرد. علامه طباطبایی رحمته‌الله معتقد است هرکدام از زن و مرد دارای نقص هستند و به دیگری نیازمند است؛ به همین دلیل هرکدام به‌سوی دیگری کشیده می‌شوند تا با پیوند با او به واحد تام تبدیل شده و به آرامش دست یابند؛ زیرا هر نقصی به کمال‌گرایش دارد و هر نیازمندی مشتاق برطرف‌شدن نیاز است و این همان دل‌بستگی متقابلی است که در نهاد دو جنس به ودیعه گذارده شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۶، ص ۱۶۶).

مبانی ارزش‌شناسی

ارزش‌شناسی دانشی است که به مطالعه و بررسی انواع ارزش، مراتب ارزش، واقعی و غیرواقعی بودن ارزش، منشأ و معیار تعیین ارزش، ثبات یا تغییرپذیری ارزش می‌پردازد (شجاعی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۷). مبانی ارزش‌شناسی خانواده و کارکردهای آن به بحث و بررسی نیاز دارد که باید به آن پرداخته شود.

جایگاه ارزش‌ها

از نظر پارادایم اثبات‌گرایی اعتبار علم به عینیت و فراغت از ارزش‌های فردی، گروهی و اجتماعی است. در پارادایم تفسیری گرچه فراغت از ارزش‌ها امری مطلوب در نظر گرفته می‌شود، به دلیل اینکه محقق خود یک انسان است و امکان تجرید عقاید و ارزش‌های خود را از تحقیق ندارد، یافته‌ها و تفسیرهای او به شدت به نظریه وابسته است (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۶). دو پارادایم اثبات‌گرایی و تفسیری با جانبداری ارزشی مخالفت دارند. در دیدگاه اسلامی ارزش‌ها را باید در دو سطح تجربی و فراتجربی کرد. در سطح تجربی از آنجا که محقق اسلامی به دنبال کشف واقعیت است و از طرفی گزاره‌های دینی عموماً گویای امور واقعی هستند، باید تا آنجا که ممکن است از دخالت ارزش‌ها در توصیف و تبیین واقعیت عینی اجتناب کند. در سطح فراتجربی توسل به ارزش‌ها به منظور ارزیابی اوضاع اجتماعی و ارائه راهکارهایی برای ارتقای وضع موجود توصیه می‌شود (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۹۱)؛ به عبارت دیگر در مرحله توصیف، تبیین و داوری ارزش‌ها دخالت داده نمی‌شوند، اما در مرحله جمع‌آوری، فرضیه‌سازی، مباحث راهبردی و سیاست‌گذاری ارزش‌ها دخالت می‌کنند (کافی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۱)؛ براین اساس رویکرد اسلامی از دیدگاه گرایش به ارزش‌ها در نظریه‌های اجتماعی با پارادایم انتقادی همسویی دارد، حال آنکه مشکل عینیت مطرح‌شده در پارادایم اثبات‌گرایی را با مرزبندی تجربی و فراتجربی حل می‌کند.

نسبیت‌گرایی یا مطلق‌گرایی ارزشی

از دیرباز بحث نسبیت‌گرایی یا مطلق‌گرایی ارزشی در میان صاحب‌نظران علوم انسانی مطرح بوده است. بیشتر نظریه‌پردازان علوم اجتماعی و نیز پارادایم‌های اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی با صراحت یا به تلویح نسبیت‌گرایی را در ارزش‌ها پذیرفته‌اند و قائل به پذیرش ارزش‌های مطلق نیستند (کیدنز، ۱۳۷۴، ص ۴۴۳). پسامدرنیست‌ها نیز به صراحت از نبود مبنای عقلانی برای گزینش یک دیدگاه ارزشی در میان دیدگاه‌های مختلف سخن گفته‌اند.

براساس متون اسلامی ارزش‌های اخلاقی و حقوقی خاستگاه فطری دارند؛ بنابراین نسبیت‌گرایی از دیدگاه اسلامی پذیرفته نیست. قرآن کریم می‌فرماید: «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا؛ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا؛ وَ قَسَمَ بِهِ جَانِ آدَمَى وَ آنَ كَسَّ كَهْ أَن رَا (آفریده و) منظم ساخته، سپس فجور و تقوا (شر و خیرش) را به او الهام کرده است» (شمس، ۸-۷). نکته قابل تأمل اینکه اختلافات ارزشی، نسبیت‌گرایی را در میان نظریه‌های مختلف فراهم آورده است؛ درحالی‌که این اختلافات عموماً جنبه مصادیقی دارند. بسیاری از صاحب‌نظران اسلامی نیز تصریح کرده‌اند حسن عدل و قبح ظلم از نوع قضایای فطری و یقینی هستند و افراد فارغ از فرهنگ‌ها و تربیت‌های مختلف آنها را درک کرده، در مقدمات برهان از آن استفاده می‌کنند (سبحانی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۵). حسن عدالت و قبح ظلم ارزش ذاتی دارند؛ یعنی ارزشی که مقتضای ذات یا کنش یا ویژگی امور هستند، در نهاد آنها نهفته شده‌اند و تابع قرارداد و سلايق فردی و اجتماعی نیستند. عدالت ذاتاً اقتضای ارزش مثبت را دارد و ظلم نیز ذاتاً مقتضای ارزش منفی است (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۳۳۳)؛ البته ارزش‌های غیري و تبعی هم وجود دارند که حکم آنها تابع قرارداد، اعتبار و سلايق فردی و گروهی است؛ مانند راست‌گویی که ارزشی مثبت دارد، اما اگر مستلزم آسیب دیدن کسی شود ارزش منفی پیدا می‌کند.

مبانی ارزش‌شناسی خانواده

اسلام برای نهاد خانواده «قداست و ارزش معنوی» ویژه‌ای قائل است و نگرش جدید غرب را بر نمی‌تابد که ازدواج و خانواده را تنها «قرارداد مدنی» می‌داند (بستان، ۱۳۹۲ ب، ج ۲، ص ۹۹). خداوند از ازدواج با «میثاق غلیظ» یاد کرده است «وَ أَخَذْنٰ مِنْكُمْ مِّيثَاقًا غَلِيظًا؛ و (از این گذشته) آنها (هنگام ازدواج) از شما پیمان محکمی گرفته‌اند!» (نساء، ۲۱). پیامبر خدا ﷺ درباره جایگاه والای ازدواج و خانواده می‌فرماید: «مَا بَيْنِي وَ بَيْنَا فِي الْإِسْلَامِ أَحَبُّ إِلَيَّ إِلَهٍ تَعَالَى مِنَ التَّزْوِيجِ؛ در اسلام بنیادی محبوب‌تر از ازدواج (خانواده) در نزد خدا نهاده نشده است»

(مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰۳): براین اساس در آموزه‌های دینی برای نقش‌ها و کارکردهای مختلف زوجین در خانواده ارزش معنوی و پاداش اخروی خاصی در نظر گرفته شده است. اسلام برای کارکردهای جنسی، عاطفی، فرزندآوری و تربیت فرزند، کار در منزل و کسب روزی حلال و استحکام بنیان خانواده، ارزش‌گذاری معنوی خاصی انجام داده و طلاق منفورترین حلال الهی معرفی شده است که جز در موارد اضطراری توصیه نمی‌شود (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷).

شکل‌گیری نظریه‌های مختلف در الگوی روابط خانوادگی، شبه‌خانوادگی و خانواده‌درمانگری ناشی از نسبیت‌گرایی ارزشی در نظریه‌های خانواده است (گلیک^۱ و دیگران، ۲۰۱۶). ظهور و رواج ازدواج و خانواده همجنس‌گراها، وضع قوانین و ارائه مدل برای کارآمدی و درمان روابط آنان در بستر نسبیت‌گرایی شکل گرفته است. برخی نظریه‌های خانواده‌درمانگری اخیر مانند درمان‌های روایی، تحت‌تأثیر نسبیت‌گرایی پست‌مدرنیسم معتقدند واقعیت زندگی خانوادگی را داستان‌هایی تشکیل می‌دهد که افراد درباره زندگی خود می‌سازند (گولدنبرگ و گولدنبرگ، ۲۰۱۲). نسبیت‌گرایی ارزشی سبب شکل‌گیری تکثرگرایی در علوم اجتماعی شده است. در بسیاری از مباحث خانواده شاهد تقابل نظریه‌های مختلف هستیم که به‌ظاهر مبتنی بر شواهد تجربی طرح شده‌اند، اما درحقیقت بر مبنای ارزشی و ایدئولوژیک متفاوتی بنیان گذاشته شده‌اند. تفاوت نظریه‌های خانواده‌درمانگری ساختاری و فمینیستی بیش از آنکه به پژوهش‌های تجربی مستند باشد به تفاوت در مبنای ارزشی نقش‌های جنسیتی یا برابری جنسیتی در دو نظریه برمی‌گردد. هی‌لی از بنیان‌گذاران خانواده‌درمانگری راهبردی (۱۹۸۷) معتقد است هر درمانگری براساس مکتب درمانی خاصی آموزش دیده است و بر مبنای ایدئولوژی همان مکتب رفتار افراد را تبیین کرده، خودآگاه یا ناخودآگاه همان ایدئولوژی را در جلسه درمان ترویج می‌کند. دیدگاه‌های او به‌طور خودکار در ذهن مراجع نقش می‌بندند و بر طرز تفکر، رفتار و درنهایت شخصیت او تأثیر می‌گذارد.

به نظر می‌رسد در خانواده‌درمانگری اسلامی، تعالی‌گرایی در خانواده، خاستگاه فطری خانواده، الگوی کلی خانواده، ارکان خانواده و سیستم خانواده دارای ارزش‌های ذاتی هستند که بر مصالح و مفاسد ذاتی بنیان نهاده شده‌اند که در صورت تخطی از این قواعد، خانواده دچار آسیب خواهد شد؛ براین اساس فارغ از دین و فرهنگ حاکم بر جوامع مختلف، الگوی جهان‌شمول خانواده ارائه شده است.

مبنای روش‌شناسی

تحقیق عبارت است از تلاش نظام‌مند برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق. پارادایم‌های مختلف روش‌های گوناگونی را برای پژوهش در علوم انسانی به کار گرفته‌اند. پارادایم اثبات‌گرایی / پسااثبات‌گرایی از روش‌های کمی (آزمایشی و پیمایشی) در مطالعات خود استفاده می‌کند. پارادایم تفسیری از روش‌های کیفی (پدیدارشناسی، نظریه‌های داده‌بنیاد، قوم‌نگاری، مطالعه موردی، روایتی و تحلیل محتوا) استفاده می‌کند. پارادایم عمل‌گرایی نیز از روش‌های ترکیبی (زنجیره‌ای، هم‌زمان و تحولی) بهره می‌برد (کرسول، ۱۳۹۴، ص ۵۸-۵۶). پارادایم انتقادی برای رسیدن به اهداف خود با توجه به علایق شناختاری از روش‌های کمی و کیفی بهره می‌برد (کافی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۱).

روش پژوهش در رویکرد اسلامی نیز باید بررسی شود. به‌طور کلی روش‌های تحقیق را می‌توان به سه دسته تجربی، عقلی و نقلی تقسیم کرد. دیدگاه اسلامی خود را به روش خاصی محدود نمی‌کند. در متون دینی منابع معرفتی سه‌گانه تجربه، دین و عقل پذیرفته شده‌اند. روش‌های تحقیق یادشده (تجربی، عقلی و نقلی) نیز برای هرکدام از منابع سه‌گانه کاربرد دارد. در روش تجربی از مشاهده و آزمایش بهره می‌بریم و اعتبار و روایی آن را می‌آزماییم. در گزاره‌های عقلی فرد با استفاده از استدلال‌های عقلی درصدد کشف واقع برمی‌آید. در منابع دینی و تاریخی از روش نقلی استفاده می‌شود (کافی، ۱۳۹۵، ص ۲۲۰). برخی محققان شیوه نقلی را روش اجتهادی نیز می‌نامند و آن را نوعی روش تحلیل

محتوا می‌دانند که سال‌های متمادی برای کشف و درک احکام دین در میان علمای اسلامی رواج داشته است (شجاعی، ۱۳۹۴، ص ۶۶). بنابراین در رویکرد اسلامی علم، روش‌های ترکیبی و تلفیقی (تجربی، عقلی و نقلی-اجتهادی) تأیید شده است؛ از این رو همه اهداف پارادایم‌های دیگر را به گونه‌ی روشمند پیگیری می‌کند (کافی، ۱۳۹۵، ص ۲۲۱). در تحقیق علوم اسلامی با توجه به شرایط از هر دو روش‌های کیفی و کمی استفاده می‌شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد روش‌های تاریخی، نقلی (تحلیل محتوا / اجتهادی)، عقلی (قیاسی)، استقرائی، مصاحبه و نظرسنجی، شهودی، درون‌نگری، مشاهده و تجربه و آزمایش در تحقیقات اسلامی از منابع دینی استخراج می‌شوند (شجاعی، ۱۳۹۴، ص ۶۴-۷۳).

با توجه به پذیرش رویکرد ترکیبی در روش تحقیق اسلامی، در پژوهش‌های نظری و کاربردی خانواده از روش‌های ترکیبی استفاده می‌شود؛ براین اساس به منظور کشف و تبیین مبانی فلسفی خانواده‌درمانگری اسلامی روش عقلی بیشتر کاربرد دارد؛ هرچند به مناسبت از داده‌های دینی نیز استفاده می‌شود. در استخراج اصول، الگو و تکنیک‌های خانواده و خانواده‌درمانگری از متون اسلامی و فرضیه‌های آن از روش‌های کیفی (نقلی / اجتهادی / تحلیل محتوا) و برای مدل‌سازی تجربی، آزمون مدل‌ها و فرضیه‌ها از روش‌های کمی استفاده می‌شود؛ از این رو روش تحقیق اسلامی به طور عام و در خانواده‌درمانگری اسلامی به طور خاص در مبانی روش‌شناسی با پارادایم عمل‌گرایی همسویی دارد که از روش‌های ترکیبی به منظور درک و فهم مسئله پژوهش استفاده می‌کند.

البته پارادایم عمل‌گرایی خود را به هیچ نظام فلسفی و واقعیتی متعهد نمی‌داند و به همین دلیل از روش‌های ترکیبی بهره می‌برد (کرسول، ۱۳۹۴، ص ۴۶-۴۷)، اما در دیدگاه اسلامی مبانی و نظام هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی آن، استفاده از روش‌های ترکیبی را ممکن می‌سازد. هابر ماس نیز در پارادایم انتقادی به پذیرش رویکرد ترکیبی قائل است؛ زیرا ماهیت علوم انسانی از علوم طبیعی جداست؛ بنابراین اصل وحدت روش در علوم انسانی مقبول نیست (بلیکی، ۱۳۹۱، ص ۱۹۷).

بحث و نتیجه‌گیری

هرکدام از نظریه‌های خانواده‌درمانگری براساس مبانی پارادایمیک خاصی طرح‌ریزی شده‌اند. شناخت مبانی فلسفی این نظریه‌ها ما را به شناخت درست نظریه و امکان نقد و بررسی آن رهنمون می‌کند. ارائه نظریه خانواده‌درمانی اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ براین اساس خانواده‌درمانگری اسلامی نیز مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی خاص خود را دارد.

جدول ۱: مبانی خانواده‌درمانگری اسلامی

هستی‌شناسی	وجود واقعیت مستقل از ذهن شامل امور مادی و فرامادی؛ پذیرش اصل واقع‌گرایی اجتماعی؛ واقعیت‌های اجتماعی، محبت و استخدام متقابل افراد ناشی از نیازها، نگرش‌ها، آرمان‌ها و اختلافات، سنت‌های الهی و قوانین پایدار در روابط چهارگانه انسان؛ وجود خاستگاه فطری خانواده، الگوی کلی خانواده، ارکان و سیستم چندوجهی خانواده.
معرفت‌شناسی	حقیقی بودن و مطابق واقع بودن شناخت‌ها و ادراکات انسانی منابع شناخت سه‌گانه دین، عقل و تجربه خانواده‌درمانگری اسلامی: عقل: عمدتاً اثبات مبانی فلسفی؛ دین: گردآوری، فرضیه‌سازی و مدل‌سازی نظریه خانواده‌درمانگری و داوری در سطح فراتجربی؛ تجربه: آزمون مدل نظری و تأیید و ابطال فرضیه‌ها و داوری در سطح تجربی.

انسان‌شناسی	ترکیب انسان از جسم و روح، گرایش فطری انسان به خیر و شر، برخورداری از فطرت و ابراز تشخیص خیر و شر، نیازمند هدایت تکوینی و تشریحی خداوند؛ اهمیت بیشتر محیط (در مقابل وراثت) به‌ویژه محیط خانوادگی در شکل‌گیری شخصیت؛ نقش تعیین‌کننده اراده آزاد؛ نگرش خوش‌بینانه‌تر به ماهیت انسان؛ اشتراک در هویت و ارزش‌گذاری انسان با وجود تفاوت‌های جنسیتی تعیین‌کننده روابط خانوادگی.
ارزش‌شناسی	دخالت ارزش‌ها در سطح فراتجربی (جمع‌آوری، فرضیه‌سازی و مباحث راهبردی و سیاست‌گذاری) و دخالت نکردن ارزش‌ها در سطح تجربی (توصیف، تبیین و دآوری)؛ وجود ارزش‌های ذاتی، مطلق و جهان‌شمول، مانند حسن عدالت و قبح ظلم و ارزیابی عمده اختلافات فرهنگی ناشی از مصادیق خارجی؛ نظریه‌های گوناگون در خانواده‌درمانگری ناشی از نسبی‌گرایی در ارزش‌ها؛ قداست و ارزش معنوی خانواده؛ ارزش‌های ذاتی: تعالی‌گرایی در خانواده، خاستگاه فطری، الگوی کلی، ارکان خانواده و سیستم خانواده.
روش‌شناسی	استفاده از روش ترکیبی تجربی، عقلی و نقلی (اجتهادی / تحلیل محتوا) در موقعیت مناسب؛ روش کیفی (نقلی / اجتهادی / تحلیل محتوا) در استخراج اصول، فرضیه‌ها، الگوی نظری و تکنیک‌های خانواده‌درمانگری از متون اسلامی؛ روش‌های کمی در مدل‌سازی تجربی، آزمون مدل‌ها و فرضیه‌ها.

در این پژوهش، مبانی خانواده‌درمانگری اسلامی استخراج شد، اما نمی‌توان آن را الگوی نهایی مبانی خانواده‌درمانگری اسلامی به شمار آورد؛ براین اساس پیشنهاد می‌شود پژوهشگران اسلامی با روش کیفی پژوهش‌های مشابهی را انجام دهند تا مبانی جامع خانواده‌درمانگری اسلامی معرفی شود.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

۱. عزیزی، مرتضی (۱۳۹۳)، مبانی و اصول خانواده‌درمانی براساس منابع اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی و روان‌شناسی، به راهنمایی محمدرضا احمدی، قم: مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت.
۲. اسماعیلی، معصومه (۱۳۹۴)، ملاحظات پارادایمیک در خانواده‌درمانی، تهران: نشر علم.
۳. ابن‌فارس، احمد (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۴. بلیکی، نورمن (۱۳۹۱)، پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمه سید حمیدرضا حسنی، محمدتقی ایمان و سید مسعود ماجدی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. بستان، حسین (۱۳۹۲ الف)، نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. بستان، حسین (۱۳۹۲ ب)، گامی به سوی علم دینی ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. پسندیده، عباس (۱۳۸۹)، کانون جوانمردی، تهران: مرکز آموز خانواده و زنان ریاست جمهوری.
۸. جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۹۵)، «اثر خانواده‌درمانی سیستمی معنوی بر رضایت زناشویی و کنش‌وری خانواده»، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، س ۴، ش ۱ (پیاپی ۶)، ص ۳۸-۹.
۹. جدیری، جعفر (۱۳۹۶)، طراحی پروتکل زناشویی درمانگری با رویکرد اسلامی و امکان‌سنجی آن در بهبود رضایت زناشویی، پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی، پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل‌البیت.
۱۱. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۲)، «بررسی ساختار توزیع قدرت در خانواده از منظر متون اسلامی در مقایسه با نظریه‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی»، معرفت روان‌شناسی، س ۲۲، ش ۱۸۶، ص ۹۹-۱۱۴.
۱۲. زارعی توپخانه، محمد؛ جان‌بزرگی، مسعود و محمدرضا احمدی (۱۳۹۲)، «بررسی رابطه ساختار قدرت در خانواده با کارآمدی آن»، روان‌شناسی و دین، دوره ۶، ش ۳ (پیاپی ۲۳)، ص ۵۳-۷۰.
۱۳. زارعی توپخانه، محمد؛ جان‌بزرگی، مسعود و حسین بستان (۱۳۹۵)، «اصول و الگوی تعاملی همسران و خانواده‌درمانگری مذهبی»، روان‌شناسی اسلامی، دوره ۲، ش ۳ (پیاپی ۳)، ص ۱۰۶-۱۳۷.
۱۴. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۸)، طراحی و تدوین بسته زوج‌درمانگری چندوجهی با رویکرد اسلامی برای مداخله در روابط خارج از ازدواج، پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۵. سالاری‌فر، محمدرضا (۱۳۸۱)، «مرزها در خانواده از دیدگاه اسلام و مکتب ساخت‌نگر»، مجله حوزه و دانشگاه، دوره ۸، ش ۳۱، ص ۱۵۲-۱۲۶.
۱۶. سالاری‌فر، محمدرضا (۱۳۹۳)، طراحی زوج‌درمانی شناختی رفتاری مبتنی بر متون اسلامی و مقایسه کارآمدی آن با زوج‌درمانی شناختی رفتاری توسعه‌یافته در افزایش رضایت زناشویی زوج‌ها، رساله دکتری روان‌شناسی، به راهنمایی محمدحسین شریفی‌نیا، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۷. سالاری‌فر، محمدرضا (۱۳۹۵)، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۸. سبحانی، جعفر (۱۴۲۰ق)، رساله فی التحسین والتقیح، قم: مؤسسه امام صادق علیه‌السلام.

۱۹. شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۴)، روان‌شناسی اسلامی (مبانی، تاریخچه و قلمرو)، قم: نشر المصطفی.
۲۰. شریفی، احمدحسین (۱۳۹۳)، مبانی اسلامی علوم انسانی، تهران: آفتاب توسعه.
۲۱. ضیغمی، رضا؛ باقری نسامی، معصومه؛ حق‌دوست اسکویی، سیده فاطمه و منصوره یادآور نیکروش (۱۳۸۷)، «تحلیل محتوا»، پرستاری ایران، دوره ۲۱، ش ۵۳، ص ۴۱-۵۲.
۲۲. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین.
۲۳. علیپور، مهدی و حمیدرضا حسنی (۱۳۸۹)، پارادایم اجتهادی دانش دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۴. کافی، مجید (۱۳۹۵)، فلسفه علم و علم دینی با تأکید بر آیات قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۵. کرسول، جان دبلیو (۱۳۹۴)، طرح پژوهش، ترجمه علیرضا کیانمش و مریم دانای طوس، تهران: جهاد دانشگاهی.
۲۶. گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴)، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: نشر نی.
۲۷. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۷)، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحديث.
۲۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربیه.
۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۸)، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۰. مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، مجموعه آثار (ج ۲: جامعه و تاریخ)، تهران: صدرا.
۳۱. مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، تعلیم و تربیت از نظر اسلام، قم: صدرا.
۳۲. مطهری، مرتضی (۱۳۹۶)، مجموعه آثار (ج ۶: اصول فلسفه و رئالیسم)، تهران: صدرا.
۳۳. واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۳)، «نگرش سیستمی به دین»، کتاب نقد، ش ۳۳، ص ۱۰۵-۱۳۸.
34. Berger, A. (1982), Media Analysis Techniques, Newberry Park.
35. Glick, I. D., Rait, D. S., Heru, A. M. & Ascher, M. S. (2016), Couples and Family Therapy in Clinical Practice, Oxford, Wiley-Blackwell.
36. Goldenberg, H. & Goldenberg, I. (2012), Family Therapy: An Overview, Belmont, CA: Cengage Learning.
37. Nichols, M. P., Davis, S. D. (2016), Family Therapy: Concepts and Methods, Edition 11, Toronto, Canada: Pearson.
38. Rader, S. (2007), Qualitative Methods of Data Analysis, Zurich: Swiss- Federal Institute of Technology.
39. Wetchler, J. L. & Hecker, L. L. (2015), An Introduction To Marriage and Family Therapy, New York: Routledge.